

ЧЕКАЛЕНКО Л.Д.,
Дипломатична академія України при МЗС України,
професор кафедри регіональних систем та європейської інтеграції,
д.політ.н., проф.

ВАСИЛЬЄВА М.О.,
Представництво Міжнародної організації з міграції в Україні,
консультант, к.політ.н.

НЕДІЄЗДАТНІСТЬ ДЕРЖАВИ, ЯК ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИКЛИК

Анотація. У статті розглядаються причини формування недієздатності держави, аналізуються витоки цього явища, прогнозуються можливі сценарії виходу з подібних криз.

Ключові слова: недієздатність держави, «падаючі держави», «держави, що не відбулися», «продержавні утворення», «псевдодержави»

Аннотация. В статье рассматривается влияние современных центров силы на государственное строительство и само существование недееспособных держав. Авторы предлагают собственное видение проблемы влияния аксиологических основ, их эволюционную и революционную составляющие.

Ключевые слова: недееспособные государства, аксиологические корни, центры силы, политика.

Annotation. This article is about the influent system of axiological base of the failed States. The authors propose original model of terrorism roots.

Key words: failed states, axiological roots, terrorism roots, policy.

Явища глобалізації і регіоналізації є два антиподи єдиного геополітичного процесу. Що є першостим, а що – другорядним? Що визначає розвиток і сприяє йому, а що – гальмує процеси і врешті призводить до колапсу? Змінилися умови, за якими цивілізаційні цінності впроваджуються в життя, змінилася й система міжнародних відносин. Стратагема суверенного розвитку піддається сумніву, йде активний пошук нових схем існування людства. Відбувається деформація засад сучасних міжнародних відносин, руйнуються аксіологічні принципи державотворення. І як результат, з'являються неспроможні держави. У зв'язку з зазначенням, привертає увагу еволюція аксіологічного процесу творення будь-якої держави, тобто впливу ціннісних засад держави на формування державного механізму. Оскільки цінності державотворення можуть виступати не тільки в якості еволюційного чинника, як стверджує класична політична наука, а також і революційного фактора, тобто такого, що не тільки творить – державні засади, структури тощо, а й руйнує шляхом переформатування вже існуючого державного устрою, впровадженням власного бачення в нових умовах державотворення або прямої ліквідації ворожої держави.

Тобто і сьогодні у XXI столітті вже після розпаду біполярної системи міжнародних відносин характер і задачі нав'язуваних ззовні моделей, тобто пересаджування вже апробованих схем і варіантів державного розвитку, не змінилася. І Як і раніше, застосовуються вже відомі схеми і засоби, підкріплені «новими» теоріями із старим підґрунтям захисту аксіологічних засад наново створених держав [1]. Таких як неповноцінні утворення пострадянського простору – Придністров'я, Південна Осетія, Північна Абхазія, Нагірний Карабах, або як колишня сербська частина території – автономний край Косово та турецька частина Кіпру тощо.

Нещодавні події в Лівії і те, що відбувається в Сирії, нагадують недалеко з точки зору історичних миттєвостей часи колоніального і постколоніального володіння цими країнами провідними європейськими державами. У цьому зв'язку привертає увагу запроваджена Лігою Націй у 1919 році Мандатна система Антанти, ст. 22 відповідного пакту якої зазначала: «Держави, що були колоніями, нездатні самостійно управлятися у складних умовах сучасного світу». Пакт Ліги Націй підкреслював, що такий крок – уведення мандатної системи – здійснюється з-за «священної місії цивілізації», яка «довіряє опіку над цими народами передовим націям». Таким чином, цивілізаційні цінності одних суб'єктів міжнародного права знищують цивілізаційні цінності інших, або підмінюються порушенням права на самостійне існування і визначення, права суверенітету... [2, с.149]. За рівнем розвитку територій, який визначали загарбники, країни поділили на три категорії. Франції, зазвичай, дісталася найрозвинутіші з категорії А: Сирія і Ліван, за які вона жорстко боролася дипломатичними і не тільки методами. Підмандатність полягала у перебуванні іноземних військових контингентів на території держав, делегуванні зовнішньополітичної функції країни мандатарю, повна влада і експлуатація всіх ресурсів. Навіть із початком Другої світової війни Франція не відмовилася від володінь. 1941 року, проголосивши незалежність Сирії і Лівану, генерал де Голль залишив там свої війська і увів воєнний стан. Подальші переговори заходили у глухий кут, оскільки Франція вимагала для себе усіляких привілеїв у зазначених країнах. Після того, як в конфлікт втягнулися і США, і Велика Британія, і врешті СРСР, тільки 31 грудня 1946 року після набуття Сирією і Ліваном членства в ООН (червень 1945 р.), французи вивели свої війська з підмандатних територій. Як правило, до широкого кола неспроможних держав у першу чергу потрапляють бувші колонії і напівколоніальні держави і

причинами появи таких є політика метрополій щодо колишніх і нових володінь, що нав'язує власну, західну модель державного устрою на непристосовану для цього спільноту, що не пройшла відповідних етапів економічного і політичного розвитку.

Подвійні стандарти щодо визначення долі слабких держав застосовуються й понині, прикладом чого можуть служити події навколо Косова та його визнання. Операцію в Косові американські військові вважають успішною операцією, оскільки вона не принесла такої кількості жертв, як в Афганістані й Іраку¹.

Характерно, що під визначення «недієздатні держави» ООН зараховує всі країни, де «блакитні» шоломи – військові і рятувальні об'єднання ООН – застосовували гуманітарні можливості. І кількість таких миротворчих операцій постійно зростає, в яких, до речі, активну участь беруть і посланці України [3]. Майже щотижня ООН звертається до світової спільноти із закликом надіслати миротворців для розв'язання проблем, пов'язаних з провалом державної влади у різних країнах, або для визначення наслідків природних катастроф тощо. Однак, в результаті розвалу державної влади гине більше людей, ніж від інших причин і катаклізмів. За деякими оцінками щоденна кількість таких жертв, серед яких більшість – жінки і діти, сягала до 2000 осіб (!) [4] і переважно це були результати громадянських воєн, які виявляли кризу влади. За дослідженням П.Кольєра, 73% найбідніших людей живуть в країнах, де тривають громадянські війни. 76% з них мешкають в державах з неефективною системою управління, 29% – в країнах, що втягнуті у боротьбу за ресурси, і 30%, де існують вороже налаштовані сусіди. Спостерігається також поступовий перехід від міждержавних воєн до внутрішньодержавних зіткнень: у часи холодної війни на 17 міждержавних воєн припадало 35 конфліктів, а з 1991 року у середньому на рік трапляється 5 міждержавних воєн і 27 громадянських конфліктів. Отже, можна в певних застереженнях прогнозувати: у сучасних умовах найвірогідніше, що причиною масштабної війни між великими державами скоріше буде криза державної влади деінде [5]. Таким чином, *недієздатними державами стають ті країни, в яких триває громадянське протистояння, що нищить економічний потенціал і соціальну інфраструктуру.*

Інша причина кризи державних систем лежить у площині бідності і глибокої прірви між багатими і бідними. Майже половина усього населення світу живе на доходи у розмірі менше 2 дол. на день при тому, що 1,4 млрд. з них перебувають в умовах надзвичайної бідності (менше 1,25 дол. на день). Між 1960 та 1997 роками співвідношення між найзаможнішими 20% та найнезаможнішими 20% населення світу збільшилося з 30:1 до 74:1. Щороку від легко виліковних хвороб помирає майже 10 млн. дітей віком до 5 років, а 140 млн. дітей не мають достатньо їжі [6, с.41].

Щодо бідності країн, тут можна виокремити кілька причин. По-перше, наслідки руйнації економічних систем, незацікавленість місцевих олігархів у відновленні економіки, що стосується переважно багатих на сировинні ресурси країн; недієздатні уряди, що не проводять відповідні реформування і не зацікавлені у реформах, шалена корупційність тощо. Ефективне управління є ключем до розвитку державності, однак за умов наявності демократії, оскільки відсутність верховенства права, відсутність боротьби з корупцією (за умов проведення виборів), не допомагають, а шкодять державі виконувати свої функції.

Провальні держави привертають все більшу увагу не тільки тому, що вимагають все більше і більше обсягів матеріальної підтримки, хоча за сучасних умов на них спрямовується 40% бюджету ООН на допомогу. Провальні держави як правило стають місцем дислокації терористичних угруповань. Найяскравішим прикладом такої ситуації є Афганістан, де знайшли притулок рух Талібан, угруповання адь-Каїда, тренувальні табори для терористів, і звідки готувалися напади – терористичні акти в Нью-Йорку, Лондоні, Вашингтоні тощо. Анти-терористична операція в Афганістані змусила терористичні угруповання переміститися у північно-західні провінції Пакистану або в Сомалі, Ємен та деякі інші країни.

Військового – гуманітарного втручання зазнала і Європа; відома проблема Косова, ситуація в інших країнах-республіках колишньої Югославії. Досі виникає питання: а чи виправдане таке втручання у внутрішні справи суверенної держави? Відомо, що в Косові військові контингенти так і не отримали мандат дозволу ООН на проведення операції, оскільки Росія наклала вето на рішення Ради Безпеки ООН. Країни НАТО переконували тодішнього Генсека альянсу Х.Солану розпочати інтервенцію, доводячи правомірність подібних дій, згадуючи Конвенцію про покарання за злочини геноциду, Конвенцію про геноцид тощо. Однак і сьогодні точиться полеміка навколо правових засад, законності або незаконності згаданих дій із втручання, правильності прийнятих рішень, про рівень відповідальності за наслідки тощо.

Тільки тепер, після низки часто невдалих спроб реалізації демократії в інших державах, далеких від демократичних засад за європейським сценарієм, США розмірковують про необхідність обережних підходів у кожному окремому випадку провальних держав, яким намагалися нав'язувати західну модель державності, управління і цінностей. Часто-густо після таких втручань конфлікти, протистояння і цивільні війни розгорталися з подвійною силою і призводили до більш трагічних наслідків. Так, політолог і економіст, колишній радник МВФ П. Кольєр, проаналізувавши всі подібні конфлікти після 1991 року дійшов висновку, що близько 50% міжнародних інтервенцій завершилися тим, що протягом наступних десятиліть в проблемному регіоні починається новий етап громадянської війни [7].

¹ У Косово після активних дій НАТО було проведено операцію з підтримання миру, під час якої здійснювалася ротація близько одного мільйона військовослужбовців, і жоден з них не загинув. Передові технології допомогли досягти легкі перемоги, населення було прихильно налаштовано на присутність натівських військ. На противагу в Афганістані тільки у 2009 році загинуло близько 600 військовослужбовців, що на 40% перевищує кількість 2008 року. До того ж витрачено величезну суму грошей: розрахунки Офісу Конгресу США з бюджету свідчать, що до завершення операцій лише в Іраку і Афганістані їх вартість для США складатиме близько 2 трильйонів доларів на рік. Вже тепер США витратили на Ірак і Афганістан половину того, що було витрачено з 1945 по 1989 рік для досягнення перемоги у холодній війні.

Таким чином, виникає питання: чи варто втручатися, а також коли втручатися? Необхідно також враховувати постійне зростання попиту на проведення миротворчих операцій. Так ООН з 1991 року провела 49 миротворчих операцій, вартість яких зросла із 1,5 млрд. дол. до 8 млрд. дол. на рік. Як правило, саме в таких державах розгортаються невідновлювальні процеси.

Нині з досліджених аналітиками журналу Foreign Policy Magazine 177 країн, де провадився моніторинг, третина – 60 – це держави, де спостерігається повне або часткове провалля державної влади. Серед них перед ведуть Сомалі, Зімбабве, Судан (з 4 млн. біженців), Чад, Конго (де з 1998 року загинуло 5,4 млн. людей), Ірак і Афганістан [7]. До провальних країн наближаються з частковою або повною кризою державної влади Камерун, Ємен, Ефіопія, Еритрея, Гвінея і Гвінея Бісау (див.: Таблиця 1).

Таблиця 1

Rank	Country												Total	
1	Somalia	9.8	10.0	9.6	8.6	8.1	9.7	9.9	9.8	9.9	10.0	9.8	9.8	114.9
2	Congo (D. R.)	9.9	9.7	9.3	7.4	8.9	8.8	9.5	9.2	9.7	9.7	9.5	9.6	111.2
3	Sudan	8.4	9.9	10.0	8.3	8.8	7.3	9.5	8.5	9.4	9.7	9.9	9.5	109.4
3n/r	South Sudan*	8.4	9.9	10.0	6.4	8.8	7.3	9.1	9.5	9.2	9.7	10.0	10.0	108.4
4	Chad	9.3	9.5	9.1	7.7	8.6	8.3	9.8	9.5	9.3	8.9	9.8	7.8	107.6
5	Zimbabwe	9.0	8.4	8.7	9.0	8.9	8.9	9.4	9.1	8.9	8.7	9.8	7.5	106.3
6	Afghanistan	8.9	9.0	9.4	7.4	8.1	7.7	9.5	8.5	8.5	9.7	9.4	10.0	106.0
7	Haiti	9.5	8.1	7.0	8.8	8.6	9.5	9.3	9.3	7.7	8.2	9.0	9.7	104.9
8	Yemen	8.8	8.7	9.0	7.0	8.4	8.7	9.1	9.0	8.4	9.7	9.8	8.3	104.8
9	Iraq	8.0	8.5	9.7	8.6	8.7	7.7	8.4	7.8	8.3	9.9	9.6	9.0	104.3
10	Central African Republic	8.8	9.7	8.5	5.6	8.7	8.0	8.9	9.1	8.5	9.6	9.1	9.3	103.8

В цілому населення таких країн сягає 2 млрд. осіб. Більшість цих країн розташовані в Африці, 10 країн мають найгірші економічні показники: на них припадає 10% світового населення і тільки 1% світової торгівлі. Хоча за останні 20 років Африка отримала півтрильйона доларів міжнародної допомоги, там щоденно вмирає 3000 дітей від малярії, а 40 млн. дітей не вчать в школах [7].

Серед пострадянських країн в «оранжевій» категорії неспроможності опинилися Росія (83 місце), Білорусь (85), Молдова (73), Туркменістан (81), Азербайджан (68). Деяко краща ситуація у Вірменії (102), Казахстані (107) й Україні (113). В критичній червоній зоні опинилися Узбекистан (39 місце), Киргизія (41), Таджикистан (46) і Грузія (51). Найвищу позитивну позицію в цьому рейтингу обіймає Фінляндія – 177 позицію [8] (Див.: Таблиця 2).

Таблиця 2

81	Turkmenistan	6.2	3.9	6.4	4.8	6.8	5.7	9.0	6.4	8.4	7.2	7.7	4.9	77.4
82	Venezuela	5.7	4.5	6.7	6.1	7.2	5.9	7.9	6.3	7.7	6.7	7.3	5.2	77.3
83	Russia	6.0	5.0	7.9	5.4	7.3	4.0	7.9	5.0	8.1	8.2	8.0	4.3	77.1
84	Thailand	8.2	6.7	7.8	4.0	6.9	4.0	6.5	4.7	7.2	7.3	8.8	4.9	77.0
85	Turkey	6.0	6.5	8.6	4.2	7.1	5.6	6.2	6.0	5.3	7.7	7.5	5.9	76.6
85	Belarus	6.0	3.3	6.5	4.2	6.0	6.5	9.0	5.5	8.3	6.0	8.0	7.3	76.6
xxx														
112	Ghana	6.7	5.2	5.2	7.6	6.2	6.0	4.8	7.6	4.5	3.3	4.7	5.7	67.5
113	Ukraine	5.0	2.9	6.2	6.0	5.6	5.7	7.7	3.9	5.4	4.3	8.0	6.5	67.2
113	Belize	6.8	5.1	4.4	7.0	6.9	5.4	6.0	5.9	3.9	5.5	4.3	6.0	67.2
115	South Africa	8.1	6.4	5.6	4.0	8.2	5.6	5.2	5.8	4.5	4.8	5.9	2.8	66.8
115	Cyprus	4.1	4.7	7.3	5.0	7.0	5.4	5.2	3.1	3.3	5.0	7.9	8.8	66.8

Першою спробою визначити ключові фактори, що супроводжують руйнування держав, став «Проект з занепаду держав», впроваджений на замовлення Адміністрації Клінтона у 1994 р. Пізніше цей проект продовжувався в Мерілендському університеті та в Університеті Джорджа Масона. Перші результати цього дослідження, отримані на основі широкого аналізу доступних даних, пов'язаних із серйозними політичними кризами, свідчать, що занепаду держав сприяють три фактори: закриті системи торгівлі, високий рівень дитячої смертності та відсутність демократії: торгівля пов'язана з ефективністю економіки; дитяча смертність є наслідком пос-

луг, які надаються державою, тоді як демократія пов'язана із спроможністю громадян захищати та просувати свої інтереси [9].

Питання щодо провальних держав гостро постало на порядку денному світової спільноти після подій вересня 2001 року і пов'язано було з проблемою протистояння тероризму. Хоча певне занепокоєння викликають і наслідки руйнування держав у гуманітарній сфері та у сфері розвитку, однак саме протидія тероризмові зробила проблему недієздатності держав пріоритетною. Головною занепокоєністю провідних лідерів світу, і зокрема американської адміністрації у зв'язку з недієздатними державами є їхня потенційна роль в якості територій для укривання терористів.

Однак й нині провідні країни не виробили стратегії щодо проблем неспроможних країн. Занепокоєння ситуацією у цих державах, а також необхідністю нейтралізації загроз, що походять з їхніх територій, спонукало Міністерство оборони США впритул розглядати зазначене питання. Першим документом американської адміністрації – USAID у цій площині стала «Стратегія для недієздатних держав» [10], в якій однак була лише констатація проблеми. Крім того, проблеми руйнування країн та завдання державотворення були мотивацією для створення у Держдепартаменті США посади Координатора з питань реконструкції та стабілізації.

Першим кроком для розробки політичних заходів реагування мав стати аналіз проблеми та її формулювання, зокрема й визначення недієздатних та неспроможних держав. Однак вирішення цього питання наштовхнулося на низку перепон суто методологічного характеру: різні вчені, експертні центри та урядові установи користуються різноманітними термінами, вкладаючи в них доволі різну суть в залежності від проблем, характерних тим чи тим країнам. В американській традиції користуються зазвичай різними термінами, включаючи «слабкі країни», «нестабільні країни», «бідні країни» тощо. Лондонський Інститут закордонного розвитку у доповіді стосовно недієздатних держав зауважив, що термін крихкої держави не має чіткого визначення і відзначив, що цим терміном користуються для опису функціональності держав (чи спроможні вони забезпечити безпеку, надавати елементарні послуги освіти та охорони здоров'я, ефективно регулювати економіку), так і для опису наслідків крихкості держави (проблеми, які ці країни створюють, такі як загрози для глобальної безпеки або проблема біженців) [11].

Крім того, існує кілька підходів до оцінки рівня крихкості або неспроможності країни. Однією із таких спроб було визначення та оцінка розриву між очікуваними функціями держави та її реальною діяльністю (у такому разі більший розрив між очікуваними та реальними функціями відповідає більшій крихкості держави). Інший підхід, що знайшов своє відображення в Індексі неспроможних країн, який щорічно розробляє «Фонд за мир» журналу *Foreign Policy*, визначає ряд факторів, які, як вважається, спричинюють крихкість держави, і встановлює відповідний рейтинг країн за величиною цих факторів. У результаті складається перелік неспроможних країн [12].

Зрозуміло, що така схема не є класичною, оскільки містить низку прогалин. Зокрема, у схемі використання індексу відсутня така окрема категорія як держава перехідної – у стані руйнації, а всі країни з серйозними проблемами класифікуються як неспроможні.

Спроби визначення та оцінювання кількісних індикаторів та їхнього поєднання із занепадом держав корисні тим, що вони дають загальне уявлення про глибинні фактори слабкості країн, однак вони не дають відповіді на запитання, чому деякі слабкі держави інколи перетворюються на країни у стані занепаду або неспроможні країни. Не дають вони і інструментарію для прогнозування часу руйнування та занепаду країн. Беззаперечно, певні умови загалом підсилюють ризик руйнування держави – такі як бідність, недостатній рівень освіти та розвитку інфраструктури, а можливо також наявність міжетнічних та релігійних конфліктів. Однак низка країн з такими умовами не прямують до занепаду. В той же час, держави можуть існувати і у стані занепаду, або навіть ставати слабкішими, але це не призводить до краху або спалаху насильства. І нарешті, існують також пускові фактори занепаду держави. Зовнішнє втручання часто є таким фактором і його вкрай недостатньо враховують у дослідженнях держав у стані занепаду та неспроможних країн. Іншими факторами можуть бути потужні економічні шоківі явища, природні катаклізми, серйозні політичні кризи або вкрай невдалі рішення політичних лідерів.

Якщо політична еліта країни корумпована або репресивна, то слабка країна може перетворитись на країну у руйнації. Корупція та репресії можуть працювати як прискорювачі, оскільки вони підривають легітимність держави, особливо якщо сприяють лише окремій етнічній або релігійній групі, а інші пригнічують. Пригнічення та репресії також можуть зробити країну уразливою до громадянського конфлікту та занепаду. У таких країнах можуть бути неконтрольовані території або ж їх може не бути, але їхні реальні проблеми пов'язані із тим, як ними управляють. Відповідно, підсилення їхніх військових структур може створити репресивний неконтрольований механізм (а можливо і корупційний). Щоб змінити у таких країнах спосіб державного управління необхідно переконування, тиск (включаючи позитивні та негативні стимули) та навіть військове втручання.

Глибинні фактори допомагають пояснити, чому слабкі держави не мають належного потенціалу для контролю своєї території, навіть якщо вони бажать здійснювати свої функції, і їхні уряди можуть більш-менш ефективно працювати. Бідність та високий рівень безробіття у таких країнах можуть спонукати молодь без перспектив приєднуватись до терористів. Але зрозуміло, що бідність та безробіття – це не єдині фактори, які можуть спонукати до тероризму; інколи, як у випадку з терактами 11 вересня в США, вони взагалі не відігравали ніякої суттєвої ролі. Свій вплив можуть також мати такі фактори як глибоке відчуття приниження або несправедливості.

Допомогу можна використати в якості стимулу, координуючи дії з іншими урядами та інститутами-донорами, але сама лише допомога нечасто є адекватним інструментом; і якщо нею користуються невміло, то допомога може навіть виявитись контрпродуктивною. У деяких випадках закордонні уряди можуть не мати важелів впливу на місцеве політичне керівництво, як у випадку Зімбабве або М'янми. Військове втручання (безпосереднє або опосередковане), як ми бачили на прикладі Іраку, може створити низку нових проблем. Зрештою, доки відповідне політичне керівництво залишається при владі, адекватного політичного рішення може просто не існувати.

Для вирішення проблем країн у руйнації суттєво важливо враховувати ціннісні характеристики даного етносу або етносів, релігійні уподобання і регіональні особливості. Поводження з державами-вигнанцями – це завдання дипломатичного та економічного характеру. Допомога зруйнованим країнам після громадянського конфлікту або війни включає низку пост-конфліктних заходів, таких як роззброєння, демобілізація та реінтеграція, а також державотворення. У цій низці завдань часто ігнорується гуманітарне відтворення спільноти, що потребує звернення до ціннісних, аксіологічних коренів народу.

Тема, якій присвячена дана стаття, є доволі широкою і багатогранною. Підбиваючи підсумок, зазначимо, що провальні, недієздатні або держави-вигнанці з'явилися у результаті зіткнення різних цивілізацій і протилежних цінностей. Таким чином, від ціннісних характеристик і від руйнації цінностей ми об'єктивно прийшли до конкретних проявів процесу аксіологічної еволюції, до думки про силу і слабкість ціннісних засад державотворення, про еволюцію і революцію аксіологічних коренів, які не тільки створюють, але й руйнують попередні ціннісні здобутки.

Список використаних джерел

1. Prof. Edward S. Herman. Сделано в США: создавая "несостоявшиеся государства" 09.10.12. – Режим доступу: <http://www.warandpeace.ru/ru/analysis/view/73572/>.
2. Сирии и Ливана конфликт с Францией и Англией. – Дипломатический словарь. В 3-х т. Т.3. – М.: Политиздат, 1973. – 719 с.
3. Чекаленко Людмила. Витоки української дипломатії: Навчальний посібник д/ студентів ВНЗ / Л.Д. Чекаленко. – К.: «ЛАТ&К», 2010. – С. 118; Людмила Чекаленко. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): Підручник для студентів вищих навч. закл. 2 вид. – К.: Кондор, 2011 – С. 235.
4. Д-р Джейми Шеа, директор планирования политики в Личной канцелярии генерального секретаря НАТО. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/ru/natolive/opinions_84767.htm.
5. Paul Collier The Bottom Billion, Oxford UP]. – Режим доступу: <http://www.golos-ameriki.ru/content/a-33-2007-07-03-voa4/653322.html>.
6. Васильєва Марія. Зарубіжна допомога в системі пріоритетів зовнішньої політики США / М.О. Васильєва. – К.: Феникс, 2011. – 176 с.
7. The Failed States Index: Frequently Asked Questions. – Режим доступу: <http://www.fundforpeace.org/global/?q=fsi-grid2012>.
8. Критическая зона рейтинга "несостоявшихся государств". – Режим доступу: <http://www.newsland.ru/news/detail/id/990925/>.
9. Fragile states strategy [Електронний ресурс] / USAID, January 2005. – 28 p. – Режим доступу: http://www.usaid.gov/policy/2005_fragile_states_strategy.pdf.
10. Donors and the 'fragile states' agenda: a survey of current thinking and practice London: Overseas Development Institute, 2006. – 141 p.
11. The Failed States Index 2010 [Електронний ресурс] // Foreign Policy, Fund for Peace, 2011. – Режим доступу: http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/06/21/2010_failed_states_index_interactive_map_and_rankings.